

Ապա ուրեմն դիւրահաւանութեան պակասութեանը գէժ երկու գլխաւոր դարման կայ. մէկը ուսում եւ կրթութիւն, որով կը սովորի մարդ՝ թէ ստութիւնը շատ անգամ ճշմարտութեան կերպարանքը կ'մըտնէ, ուստի պէտք է լսածը չքըննած չհաւատայ: Եւ միւսը այն զգուշութիւնն ու խոհեմութիւնը՝ որով պէտք է մարդս աղէկ նայի որ մի գուցէ գիմացիներ իրեն կարծածին չափ պատուաւոր՝ ճշմարտախօս ու հաւատարիմ մարդ

չէ: Այս բանիս համար օգտակար խրատ է կարգինալ Մաղարինին տուածը, թէ պէտեւ չարամտութեամբ ըսուած երեւնայ. « Հաւատա որ ամէն մարդ ալ պատուական, ամէն մարդ ալ բարեբարոյ է, կըսէ. բայց ամենուն հետ ալ այնպէս վարուէ որ իբր թէ խարդախ ու կեղծաւոր լինէին: » Այս հնարքով միայն կրնայ մարդս քիչ խաբուիլ ուրիշներէն: Թշնամիները բարեկամի տեղ չըդնել, եւ ոչ ստութիւնը ճշմարտութեան տեղ:

Ն Ա Խ Ի Ջ Ե Ի Ա Ն Ի Հ Ա Մ Ա Ր

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ԿՏԱԿՈՎ ԶԳՈՒԱԾ ՓՈՂԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ (*).

Բ.

Նախընթաց յօդուածին մէջ տեսնուեցաւ Բարաջանեան Մասեհին կտակը, եւ հասկըցուեցաւ բարերար կտակագրին գիտաւորութիւնը: Այժմ՝ դենմք այս տեղ նորա մէկ ուրիշ գրուածքը՝ որ դեռ տպագրութեամբ չէ հրատարակուած, եւ որոյ վաւերական օրինակը պահուած է Նախիջեւանի քաղաքական Խորհրդարանին մէջ: Այս գրուածքը Մասեհեան կտակին հարկաւոր մէկ մասը կըրնայ համարուիլ, ինչպէս որ խօսքերէն եւս յայտնի է. վասն զի այն կտակին քանի մը յօդուածներուն պարզաբանութիւնն ու հաստատութիւնն է: Եւ նախ՝ այս է գիտելու մէկ բանն որ կտակը գրուած է 1793-ին, նոյեմբերի 25-ին. անոր Յաւելուածը 1795-ին, ապրիլի 1-ին. իսկ այս գրուածքը եղած է յաւելուածէն 15 օր առաջ, այսինքն նոյն 1795 տարւոյն մարտի 15-ին: Ահաւասիկ գրուածքին օրինակը.

« Առ Նոր Նախիջեանայ Սրբազան Արքեպիսկոպոսն եւ բարեկարգութեանց կառավարիչսն, եւ ամենայն որք լսիցն զայս գործ, ամենեւին եւ այս ներքոյ գրեալ խոնարհարար ծանուցումն. այսինքն, եւ ի վերն յիշատակեալ եւ ներքոյ ստորագրող Մասեհ Մարտիրոսս՝ մինչ ի վերն հաստատեալ այս որդեգրութեան գիրն ետու յիշեալ Տէր Ստեփաննոսին, յայնմիտէ միշտ աղաչէր փոխարկել զայս, եւ Նոր Նախիջեանայ դպրատանցն ընծայել նա եւ սրբոյն չքմիածնի եւ յերօսաղէմայ եւ ի Նոր Զուղայ, եւ աստ եկեղեցեան եւ աղքատաց ուր եւ որոց կամիցիմ ինչ գրել եւ վասն նոցա, ասելով թէ « Երկնիմ ես ստանալ զայս վասն իմ զաւակացն. քանզի ես վասն ազգին եմ եկեալ աստ, եւ ուխտեալ եմ ոչ ստանալ ինչ վասն իմ՝ բաց ի քահանայական պաշտօնակատարութեան արդիւնս: Եւ եթէ դուրսըն կամ կէսն Նոր Նախիջեանայ գրեցես, Թշնամիքն քո պատկառելով ինորին սրբազան եպիսկոպոսէն՝ ոչինչ չարիս առնեն տան քում: Վասն որոյ եւ ես յորդորմամբ յիշեալ քահանային յամի Տեառն 1794, ճրպէս եւ յարմար տեսի՝ կտակաւ բաժանեցի իմ ամենայն ըստօգն, որպէս նոյն կտակն ընդ Թղթոյս կցեալ տեսանէք:

« Ապա մինչ վասն գողացեալ գետնոյն զանգատեցի, եւ կուսպանու կէլէքտեոյ շիմէքտին եւ կէլէքտեոյ գետնն զափողի վկայութեամբն, եւ ի Մովսէս Խաչիկեանէն պատրաստեալ սուտ գրովն հաստատեցաւ որ յիմ տան գետնոյն վեց քանայ աներորդ գետնն կայ խարսին եկեղեցոյ, յայնմամբ եւ եւս եւ անհաճելով խորք եկեղեցոյն, երկու քանայ քրէհով տուեալ գետնն Թողի մնալ խարսին առանց քրէք վասն իմ գերեզմանին, եւ երեք քանայ գողացեալ գետնն տիրեցի դատաւորաց վճռովն: Այլ թէ արդեօք հնարիք են ստեղծեալ սուտ գիրն այն, յետոյ պատմեցին ականատես վկայք Յովանջան Պետրոսն, Մուրատ Էլիազն, եւ յիշեալ Տէր Ստեփաննոսն: Եւ յայնմամբ Թէպէտ կամեցայ զհնարողսն ի դատաստան մասնել, այլ ըստ աղաչանաց ոմանց, եւ վասն մեր ազգի համբան՝ ի նախեցի շահել Մովսէս Խաչիկ Առաքելին: Ապա մինչ Թշնամիքն իմ գիտացին վասն Նոր Նախիջեանայ գրելն զտանէն, ժողովեցան իտան յիշեալ Սարգսին իկորիորդ, ասնն. « Հարկ է մեզ աստ եւ յայլ քաղաքս ուր եւ կարեւոր է՝ արգելումն տալ արգեանցն Նոր Նախիջեանայ, եւ այնու խոնարհեցուցանել զեպիսկոպոսն ի կամս մեր, յորմէ կարողացուք զնել զտունն կամ վարձել բազում ժամանակաւ եւ քակել: » Իսկոյն իրեն զայս՝ ակեցի Նոր կտակ գրել: Յայնմամբ կրկին աղաչեցի զՏէր Ստեփաննոսն՝ յանձն առնուլ ինձ որդեգիր կան. նա վերստին հրաժարեալ՝ բազում բանս խօսելով աղաչեաց, ասէ. « Եթէ ամբողջ տունն ընծայեցես Նոր Նախիջեանայ դպրատանցն, այն առանել բարի լինի քեզ եւ ազգին մերոյ՝ քան իմ քեզ որդեգիր կան. քանզի այնու բազմութիւնք շահին, եւ փոխանակ ինձ եւ իմ սակաւ զաւակացն, դպրատանց մանկունքն յաւիտեանս ժամանակաց քեզ յիշատակ մնալոց են, եւ Նոր Նախիջեանայ կառավարիչքն հաստատուն են պահելոց կտակն քո. դու միամիտ լը: Եւ ես վասն միամտութեան խոստանամ մնալ իբրեւ որդի քեզ եւ ի քէն կարգեալ ամին (1) եւ պահպանիք քո վկայիցն: » Այսու եւս միամտեալ յայնմամբ յառաջագրեալ եմ զիշեալ տունն Նոր Նախիջեանայ դպրատանցն ընծայել ի ներքոյ այսպիսի գաշնաւորութեան. այսինքն, եթէ Նոր Նախիջեանայ սրբազան եպիսկոպոսն եւ կառավարիչքն ի թղթոյս այս եւ այլ գրեալսն իմ կատարեցեն, եւ կամ եթէ օգնական կացցեն կտակաւատարացն, եւ ամինին կատարեալ, եթէ յիշեալ տանն եւ միւս աներուն պահպանիք եղիցին, եթէ յիշեալ տան մնացորդ շինելիքն շինեցեն՝ որպէս օրինակն ցուցանեց է ամինն, եթէ յինէն կարգեալ ամինի հարկաւոր յառաջագրութիւն կատարեցեն, եթէ աստ օրդնի կարգին յիշեալ

(*) Տես էջ 133:

(1) Առանդապահ, եմին:

ամինի ընտրողութեամբ կարգեցնեն (որ մի գուցէ նոյն օրդնին իմ տանն թշնամի ոք պատահեցնի), եւ իշխեալ դպրատուններն՝ Հայոց, Ռուսաց եւ Լատինացոց լեզուի եւ գրոց ուսմամբ հաստատեցնեն, կրթեցնեն, եւ ոչ խափանեցնեն. եւ իկողմանէ իմ ստաղին եւ տներին պատահեալ հարկաւոր գանգատն զանց ոչ արացնեն, եւ եւթ իմում գրեցնեն իմ ներհակն ոչ արացնեն. յայնժամ նոյն վախճարութիւնն զոր գրեցի եմ՝ հաստատուն եղիցի, եւ ժառանգեցնեն զտունն: Բայց եւթ ոչ կատարեցնեն զամենայն գրեալսն իմ, եւ ներհակն արացնեն, յայնժամ առ յապայ իշխեալ վախճարութեան գիրն անկարող եղիցի յամենայն դատաստանի, եւ վերստին իշխեալ Տէր Ստեփաննոսն կամ նորա ժառանգն եղիցի ինձ ժառանգ եւ որդեգիր, եւ նոքա տիրեցնեն զիշխեալ տունն, գետինն, եկամուտն, քանէն եւ իկափսէն: Ուստի եւ իսկ վասն այսպիսի մտածմանց, նախ զայս գիրն հաստատեցի, եւ սոյն գրոյ օրինակն եւ առ սոյն գործն դաշնագիր գրեալ՝ առ իշխեալ Տէր Ստեփաննոսն վասն երկց:

• Նախ՝ զի ինքն եւ իւր ժառանգն ամին մնացէ:

• Երկրորդն, զի յորում ժամանակի իշխեալ Եպիսկոպոսն եւ այլն, անփոյթ առնիցեն աստ գրեցն, յայնժամ վերստին ինքն կամ նորին ժառանգն յառաջ կացցէ որդեգիր կան, եւ հանցէ զտունն ի ժառանգութենէ դպրատանց, եւ ինքն տիրեցէ:

• Երրորդն, զի եւթ իշխեալ Տէր Ստեփաննոսն կամ նորա ժառանգն եւս նման իշխեալ Եպիսկոպոսն եւ այլն, զանց առնելով զգրեցն իմ առ իշխեալ Եպիսկոպոսն եւ այլն, եւ թողուցու զտունն ի ժառանգութիւնս նոցա, յայնժամ ում ձեռն եւ գտցի սոյն գրոյ օրինակն, իշխեալ դաշնագիրն եւ առ այն հարկաւոր պատուիրանն լինէն գրեալ, յորս ինքն իշխեալ Տէր Ստեփաննոսն իւր ընդունելութիւնն գրեալ, նոյն գրեանս ունող անծն կամ նորին ժառանգն, կտակաւատարն, եւ այլն, եղիցի իմ կտակի կարգաւորիչն եւ ամինն, եւ նա տիրեցէ զիշխեալ տունն, եւ այլն:

• Բայց եւթ իշխեալ Տէր Ստեփաննոսն կամ նորա ժառանգն հաւատարիմ գտցի իշխեալ դաշնագրութեանն, եւ հանցէ զտունն, գետինն, եւ այլն, ի տիրապետութենէ Եպիսկոպոսին եւ այլն, եւ ինքն տիրեցէ, յայնժամ նոյն տիրողն ազատ կարողութիւն ունիցի ի վերայ իշխեալ տանն. մինչ զի եւթ ի ժամանակի ծանր վտանգ ինչ պատահեցէ նմա եւ կամ ժառանգացն նորին, յայնպիսի ժամանակի նոցա միանգամ քսան տարէն տան եկամուտն վաճառել. եւ եւթ վտանգն յոյժ ծանր իցէ, զի ոչ իցէ բաւական այնքանն եւ կամ աւելին, արտասուք ասեմ զայս, ներեմ նոցա, եւ միանգամայն վաճառելն վասն հաւատարիմ մնալոյ նոցա իշխեալ դաշնագրութեանն եւ վերստին ինձ որդեգիր կալոյն:

Արդ այժմ զխոստացեալ վախճարութեան գիրն յառաջագրեալ եմ զերկուս թուոյն գրել իմի օրինակ. մինն ընդ կտակագրին իմ մնալ առ Տէր Ստեփաննոսին օրդնին, եւ զմիւսն ընդ սոյն գրոյն կցեալ, եւ իմ անուանագիր կնքովն կնքեալ՝ յանձնել իշխեալ Տէր Ստեփաննոսին՝ պահել առ ինքն վասն յապայ ժամանակի, եւ ցուցանել սրբազան Եպիսկոպոսին եւ այլն. գիտացնեն զօրութիւն գրոյն այնմիկ զոր տալոց եմ՝ եւ նոյն գրոյ հաստատութիւնն իսոյն գրոյն կայ կախեալ:

• Արդ զայս գիրս հաստատեցի որպէս առանձին եւ նոր կտակ յատուկ, եւ դաշնական խօսք կամ պատուէր առ նոր նախիջեանայ Եպիսկոպոսն եւ այլն. եւ որպէս յատուկ ամիսնութեան գիր վասն իշխեալ Տէր Ստեփաննոսին եւ նորա ժառանգին. զի եւթ իշխեալ Եպիսկոպոսն, եւ այլն, ըստ գրեցն ընթացն, յայնժամ իշխեալ Տէր Ստեփաննոսն կամ ժառանգն ներքոյ ամիսնութեան գրովն միայն պահպանիլ եւ ամին մնացէ: Իսկ եւթ սրբազան Եպիսկոպոսն եւ այլն՝ զանց առնիցեն կատարել զգրեալսն իմ, եւ կամ ներհակն արացնեն, յայնժամ իշխեալ Տէր Ստեփաննոսն կամ ժառանգն վերն որդեգրութեան գրովն ինձ ժառանգ կացցէ, եւ տիրեցէ զտունն, եւ այլն: Նմանապէս

եւ ներքոյ ամիսնութեան գրովն՝ որպէս ինձ տեղակալ եւ ամին՝ պահպանեցէ իմ ստաղն եւ տներն եւ կտակն, որպէս ահա գրեմ. այսինքն, եւ իշխեալ Մարտիրոսս կացուցանեմ եւ կարգեմ զիշխեալ Տէր Ստեփաննոսն եւ նորին ժառանգն ի վերայ իմ կտակին, ստաղին եւ տներին՝ ամին եւ պահպանիլ, եւ ի վերայ կտակաւատարան, ատմինիստորագրին, ժառանգին, ստաղիս սամատերէքոնցն եւ սլամաթի գտանողացն կարգաւորիլ եւ խորհրդատու մնալ. զի եւթ ոմն կամ ոմանք սամատէր գործոյն իշխեալ ամինն կարծիս հարցնեն, եւ զնորա կարծիսն ընդունեցնեն:

• Այսպէս եւթ եւ իմ կտակաւատարն, ատմինիստորագրուն, սամատէրն, սլամաթի գտանողն կամ օրդնիքն ստաղին վնաս ինչ գործ արացնեն կամ առնել կամիցին, կարող եղիցի իշխեալ ամինն աւերել եւ արգելուլ, եւ զհարկաւորն ինքն առնուլ: Եւ եւթ ոմն կամ ոմանք ի իշխեալ անձանց գանգատեցնեն յուրիք դատաստանի առ իմ ստաղն, յայնժամ նոյն գանգատողն անմասն մնացէ յիւր կարողութենէն, յիւր սամէն եւ սլամաթէն. եւ նորին սամն կամ սլամաթն, իշխեալ ամինն ուր եւ ում յարմար տեսցէ, անդ եւ նմա տացէ. բայց իշխեալ ամինն վասն իմ ստաղն կարող է գանգատել յորոց եւ հարկ իցէ:

• Եւ երկու քանայ գետինն որ թողեալ եմ, կտակ գործն համառօտ գրելով՝ սղալ եւ մութն է գրեալ իմ կտակին, գուցէ իմ թշնամիքն յայլ միտս մեկնեցնեն բանն. վասն որոյ աստ յայտնեմ, զի աստ գրեալն ուղղութիւն եւ պարզութիւն տացէ իկտակին գրեցն. այսինքն, եւ զնոյն գետինն ոչ եւ ընծայեալ կամ վաճառեալ, այլ միայն զբրեյ ներելով եկեղեցոյն իւր ինձ գերեզմանի գին, եւ նոյն գետինն իւր ինձ գերեզմանատուն մնալ: Գուցէ յապաւայ ասիցեն, վաճառեալ է կամ վախճէ արարեալ, եւ ի թաղելն զիս ինախանձու մեծ ինչ պահանջեցնեն, կամ իսպառ ոչ թաղեացնեն. եւ զգետինն եւս տիրեցնեն ընդունեամբ, քանզի բազմութիւն են միարանեալ ինախանձ, եւ ասեն. զոր ինչ առնեմք՝ առաքինութիւն համարի, ըստ այնմ զի վասն տանն Աստուծոյ աշխատիմ, եւ ոչ եւթ վասն մեր անձինն եւ վասն զաւակացն մեր: Եւ զայս լսելով՝ աստ պատուէր թողում իշխեալ ամինն զգոչանալ առ նախանձն նոցա. այսինքն, եւթ ոչ թաղեցնեն զիս իմ գետնոյն առ գերեզմանի մօրն իմ, յայնժամ իշխեալ ամինն պարտաւորեցէ զկտակաւատարն եւ զկառավարիչն նոր նախիջեանայ՝ պահանջել եւ տիրել զիշխեալ երկու քանայ գետինն, եւ անցեալ ամաց քրէին եւթ նոքա զանց առնիցեն, ինքն գանգատել: Իսկ եւթ արտաքոյ քաղաքիս դպիսեցի ինձ թաղելն, յայնժամ անցեալ քրէին ներել, նոր քրէհագիր առեալ՝ քրէին ստանալ: Բանզի յերկինս Աստուած, եւ իյերկրի պատիւ Թագաւորի զիրաւունս սիրէ. այսպէս եւ տունն Աստուծոյ պահելով զօրէնս Տեառն եւ զիրաւունս սիրելով, ատելով արհամարհէ եւ արտաքսէ ի ծոցոյն իւր զամենայն յափշտակօղբս, զգողունիս եւ զգողակիցս. ընդ որս եւ զանամօղս եւ զօգնականս նոցա, որպէս գործակից մեղաց նոցին հանէ ի ժառանգութենէն արքայութեան:

• Արդ աւարտ տալով գրութեանս՝ աղաբեմ զնոր նախիջեանայ սրբազան Եպիսկոպոսն, զկառավարիչն եւ զամենայն լսողն բանին որ ի թղթոջս կայ, անմեղաբերիլ պահել զիս առ այսքան զանազան գրութիւն եւ փոխարկութիւն առնելն կամ երկարարանելն իմ: Բանզի մինչ բազմութիւնք են միարան թշնամացեալ, եւ միարանութեամբ յայսքան են չարչարեն զիս առանց իրաւանց, հարկ եղև լսելն զգրել. զի յայտնի եղիցի եւթ որքան նախանձաւորեալ են առ ինձ, որոց Տէր Աստուած ներեցէ ըստ մեծի ողորմութեան իւրում, եւ արժանացուցէ զնոսա եւ զիս փրկութեան, արդեամբ միածնի Որդւոյն իւրոյ, Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որում ընդ Հօր եւ Հօգւոյն սրբոյ մատուցի երկրպագութիւն այժմ եւ միշտ անզրաւ յաւիտենիս. ամէն:

• Ստորագրեցաւ եւ կնքեցաւ յամի Տեառն 1795, մարտ ամսոյ տանն եւ հինգ, իկալկամայ:

« Հաւանութեամբ եւ խնդրանքով Մասեի Մարտիրոսին ահա մեր վկայ եմք որ առաջի մեր հաջակեաց եւ ասաց, այս է իմ վերջին կամք, եւ առ Նոր Նախիջեանայ սրբազան եպիսկոպոսն եւ կառավարիչն՝ առանձին եւ յատուկ կտակ. որ եւ ինքնակամեան մեր ստորագրեաց՝ կնքեաց եւ յանձնեաց Տէր Ստեփաննոս Տէր Յարութիւնեանին:

• ՏԵՐ ԶԱԿՈՐ ՏԵՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ:

• ՄԱՐԿԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ, ԲԱՐՈՒՄԵԱՅ:

• ՆՄԱՆԱՊԷՍ ԴԱԻԻԹ ԱՍՏՈՒԱՏԱՏՈՐԻԵԱՆՍ ՎԿԱՅ ԵՄ:

Մեր ձեռքն եղած թղթերէն կերելի որ 23 տարի, այսինքն մինչեւ 1818 թուականը այս Մասեհեան կտակին վերայ պաշտօնական կերպով մը խօսք չէ եղած: Իսկ 1818-ին սեպտեմբերի 28-ին գիր մը կայ Կոստանդնուպօլէն գրուած Նախիջեանի բարեկարգութեանց կառավարիչներուն, յորում կերելի որ Տէր Ստեփաննոս քահանայն Կոստանդնուպօլիս գնացեր եւ հոն վախճաներ է, եւ կըտակին գործը մնացեր է անկատար, ուստի եւ շատ պարագաները անգիտելի: Պատմութեան ամբողջութեանը համար այն գիրն եւս մէջ բերեմք:

« Առ Նոր Նախիջեանայ Կերպաստի. Կառավարաց բարեկարգութեանն Հայոց մատուցանեմ ողջոյն սիրոյ բազում յարգանքով:

« Իվարդոց հետէ լսելով մեր զբարեկամքս, կառավարութիւն մեր, ըստ որում իրաւաւորեալ հոգի Սրբազան Յովսէփայ Արքեպիսկոպոսի յառուր փոքր իշատէ տեղեակ գտլով, ուրախ էի խորտէ. բայց առիթ հարկաւորութեան մինչեւ ցայսօր ոչ պատահելով՝ չկարացաք գրով ծանօթանալ եւ հարցանել զառողջութենէն անձանց ձերոց. բայց հաստատ եմ զի իւրոյ եւ դուք զիս ճանաչեալ իցէք: Իսկ այժմ առիթ հարկաւորութեան հանդիպեալ՝ գիրս գայս առ ձեզ գրել հարկաւոր համարեցաք. զի իկենդանութեան հոգեւոյս վերջիշեալ Արիւնդն կողմանէ՝ ժողովարար Հնդկաց երկիր գնացեալ Տէր Ստեփաննոս քահանային, յորդորմամբ Կալիսթայ քաղաքը յայնժամ գտանեցեալ Ապոլլոնի կողմեցեալ Մարտիրոսն՝ իկենդանութեան իւրոյ սուրբ Նազարէթ եկեղեցւոյ կից ստացեալ իւր տունն՝ կտակաւ հաստատեալ ն. Նախիջեանայ սուրբ Լուսնաորիչ անուամբ կառուցեալ աւագ եկեղեցւոյ վախճի է արարեալ, որ տարեկան տան վարձն դարձաւ մանկանց ծախեալ՝ իւրեան յիշատակ լինիցի. եւ նոյն տան վարձն տարեց տարի իծեռն ձեր կողմանէ կարգեալ վեքից առ ձեզ հասանիցի, եւ անդ ձեր կողմանէ կարգեալ վեքից իւր կտակին եւս վերատեսուի լինիցի, եւ այն: Այս կտակն օրինաւոր ճանապարհաւ հաստատեալ էր. որ իվարդաւանալ աստ յիշեալ Տէր Ստեփաննոսին ընդ իւրեւ օրինակ մի ունէր, եւ կամէր զի յետ գալստեան իւրոյ անդ յայտնեցէ, եւ ըստ օրինի իծէն ձերս անուան եւ հրամանին վեքազիր շինեցուցեալ յղեւ տացէ մեզ՝ որ ձեռամբ մերով տարեց տարի արդիւնքն ձեզ հասանիցի. եւ վասն այսորիկ յիշեալ կտակի օրինակ մի եւս տուեալ էր. ապա անդ եւս օրինակ յղեցաւ եղեւ թէ ոչ, կամ այս բանին դուք տեղեկութիւն ունիք կամ ոչ, յինչն անգիտելի է:

« Այլ մինչդեռ Տէր Ստեփաննոսն իվարկաւոր էր, իկողմանէ Նոր Նախիջեանայ Գործակալ Պարոն Ներսէս Յոհաննէս եւ Պարոն Գիւնեսիոս Հայրապետ անուամբ զերկու անձինս կարգեալ էր, որոց անուանքն այժմ կտակոյ յիշեալ կայ. եւ ասէր, զի յիշեալ տունն սոքա կառավարեն, եւ գտան վարձն ստանան. յետ այսորիկ Տէր Ստեփաննոսն, որպէս լսած էք, աստ վախճանեցաւ, եւ գործն մնաց իմէնջ անգիտելի:

« Իսկ որովհետեւ Հնդկաց կողմն՝ նաեւ Կալիսթայ քաղաքը մեր բարեկամք պակաս չեն, եւ երբեմն իմիջի մեր առուորի գործ պատահին, որպէս այժմ եւս ունիմք, գրեալ էին թէ Ապոլլոնի տուած տունն Նոր Նախիջեանայ, մինչեւ օրս մայիստի ձեռնուած է, այսինքն Ինգլիզի մայիստ, եւ տարեց տարի վարձն նա հաւաքէ: Այս միջոցի սուրբ Էջմիածնայ միաբան Վրթանէս եպիսկոպոսն որ աստ է՝ կամեցաւ տիրել. պատասխանեցին թէ Նոր Նախիջեանայ տպարանին եւ դպրատան բաց լինելն թող հաստատէ. եւ նա չկարողացաւ, եւ մնաց: Աստի երեսի որ իՏէր Ստեփաննոսէ կարգեալ վերոյիշեալ 2 գործակալք վախճանեալ են, եւ մինչեւ Նորոգ վեքի կարգեն Ինգլիզի մայիստն տէրութիւն առնէ եւ վարձն կհաւաքէ. իսկ Էջմիածնայ կողմանէ իւրեւ անտէր տեսանելով, թէպէտ կամեցեալ են տիրել, բայց առ այժմ չեն կարացել. յետ այսորիկ շատ կարելի է օր լինի որ միով կերպիւ կարողանան:

« Ուստի զայստակ տեսեալ եւ գրով իմացեալ, իսկոյն աստ Գէորգ աղայ Աղայեկովին պատմեցի, զի վաղուց հետէ միմեանց հետ միշտ սիրով բարեկամ եմք եւ տեսութիւն առնեմք. եւ որովհետեւ ինքն եւս այս տունն իՏէր Ստեփաննոսէ լրեւեալ էր, ասաց գրել եւ իմացում տալ առ ձեզ՝ որ հարկաւորն հոգասիրք, որպէս ընդ գրովս ինքն եւս գրեցէ: Վասն այսորիկ ահա յիշեալ կտակի օրինակն եղի ինքն գրոյս, իհասանիլն կարդաք զօրութիւնն եւ տան Նոր Նախիջեանայ եկեղեցւոյն վախճի եւ վարձն դպրատան լինելն յետ տեղեկանալէն՝ եմէ կամիք բանն ճանապարհին դնել, նախ կըտակն հիմն առնելով, տեղուդ դպրատան եւ տպարանի բաց լինելն վկայելով, յետոյ կտակի թարիխէն, այսինքն 1794-էն մինչեւ հաստացանելոյ քանի տարի որ լինիցի հաւաքեալ վարձքն՝ որքան սիքքէ ռուփի ուր ուրեք իցէ կամ որոյ ձեռն գտանիցի այս ինչ անուան մեր վեքից կամ օրտինային, այսինքն հրամանին տիրեցէ. զի նոցա հասածն իւրեւ առ մեզ է հասեալ, եւ նոցա տված գիրն իւրեւ իմէնջ համարեալ ոճով. կամիք Գէորգ աղայի օրտինայի անուան, որ անտի մեր օրտինային դարձուցէ. կամիք ուղիղ մեր անուան օրտինային. մէկ օրէնսգիտի դատաստանի ոճով՝ մէկ էջն ֆրանսիական եւ միւս էջն հայեկալ թարգմանութիւն շինեալ, եւ ինքնոյ բարեկարգութեանց կառավարիչք ստորագրեալ, եւ դատաստանական կնքով կնքեալ, եւ վկայութեամբ հաստատեալ փրօքուրա, այսինքն վեքազիր շինէք, մէկ օր յառաջ աստ առ մեզ ուղարկէք, որ յիմէ եւս դարձուցեալ անդ բարեկամին առաքեմ զի պահանջեցեն: Եթէ յիշեալ վեքազիրն օրինաւոր շարադրութեամբ իցէ, յուսամ փութով առ ձեռն գալ. վասն որոյ զգուշասիրք օրէնսգիտի շարադրել տալ՝ որ համեմատ դատաստանի իցէ. եւ անխափան դպրատան բաց լինելն պարտ է մէջն վկայել. որովհետեւ Հնդկոսան Ինգլիզի քաղաք է. թէպէտ սրբոյ ինկիզեւար լինել, բայց շատ կարելի է՝ տեղեւ ինկիզեւար գիտակ չիցէ. վասն որոյ ֆրանսիական թող լինի, նոքա կուկարդան. եւ թարգմանութիւնն միւս էջն հայեկալ լինի. ռուսնակ տեղն կարդացող չիկայ, ռուսնակ գրել չտաք:

« Աստուծով մինչեւ տարի ու կէս կամ այլ առաջ խապարն կտուցվի. տեղույն փողն սիքքէ ռուփի կասեն. ուստի քանի տարվան հաւաքեալ վարձքն որքան սիքքէ ռուփի բովանդակեցի, եւ իմ բարեկամն ստանայցէ, յայնժամ իւրաքանչիւր սիքքէ ռուփից տեղույս սովորական գնով ֆի 45 փարայ որքան Յամանցոն դուրոշ արացցէ, որպէս կամ ում կամիք պարտաստ եմ վճարել. յետ այսորիկ բանն ճանապարհ մտանելէն երբ խօշնուտ լինիք, յայնժամ կարող էք այլ փրօքուրայով վասն ամեն տարի մեր բարեկամն յանձն առնելով՝ տարեկան վարձն իմէնջ ստանալ:

« Ահա ամենայն պարագայիւք ծանուցի. իհասանելն զօրութիւնն իմանալ, արդեան տէրութիւն անէք. յետոյ հրաժարով կդժուարանայ եւ դատաստան մտանելոյ առիթ կըլինի. ուրեմն որպէս ձեր կամքն իցէ փութով ազդ արասցիք մեզ: Յաւել յայնժամէ լիւրօք ողջ ընդ երկայն առաքեք յԱստուծոյ: — Ըստամալ, 28 Սեպտեմբերի 1818: »

Այս գրոյն պատասխանը մինչեւ յաջորդ տարւոյն՝ այսինքն 1819 թուականին յուլիսի 7 առնուած է, ուստի եւ գրողը նորէն կրրկներ ու հարցուցեր է, բայց պատասխան մը է՛նք ունած նախիջեւանէն, կամ թէ այն պատասխանը մեզի յայտնի է՛ :

Գէորգ Փանոս Բարաղամեան անունով մէկը 1825-ին Կաթիլթայէն հետագայ տեղեկութիւնը տուած է հանգուցեալ Եփրեմ Կաթիլթայի կողմէն, որ այն ժամանակը Հաղթատ կկենար.

« Պայծառափայլ եւ բարձրապատիւ սրբոյ Էջմիածնի Հոգեւոր Հայր Տեառն Եփրեմ սրբազան Կաթիլթայի ամենայն ազգիս Հայոց իշադրատ: Սրբազանիս շնորհ արարեալ 1824 մարտի ամսոյ օրհնութեան Թուղթն Թուիս Յովսէփ 22-ին ընկալեալ, նախ՝ սրբազանիս ամենապատուելի ողջութենէն յոյժ ինդացի, երկրորդ՝ սուրբ օրհնութիւնդ գրկեցի. աղաչեմ ամենակարողէն յարածամ պարգեւել սրբազանիս առողջ կեցութիւն եւ երկար կեանս ամենայն փառապատումեամբ առ իսարծանս բոլոր ազգիս: Նուաստիս հանգուցեալ հայր պարոն Փանոս եւ եղբայր պարոն Սիմովնի վախճանն էր միիմարել մեզ. առ այս աղաչեմ բարձրութեանդ ընդունել նուաստիցս անբաժի շնորհակալութիւն: Տեղւոյս սուրբ Նաստատիցս անբաժի շնորհազուցեալ Արդլմեհի տան կողմանէ որ կամէիր տեղեկանալ, ամենայն ուրախութեամբ պատմեմ սրբազանիս, որ ասացեալ տունն զինի վախճանի հանգուցելոյ կտակակատարացն կայ մինչ ցայժմ ինքեքոյ իշխանութեան եւ պախպանութեան տեղւոյս Սուպրիմ Կոստի Ռէջիստերին, եւ մինչ ցայսօր անկասկած ամենայն ծախսուց ազատ՝ աւել պակաս քան հազար ռուբլի սքայ եկամուտ կկենի, ժողովին նորին ամսական եկամուտն համարեաց տանիցն հարկիւր տան եւ հինգ ռուբլի, եւ նորին տան տուքանոցէն հարկիւր ռուբլի. երկու գումարն այ 215 ռուբլի, որն է ամսին հարկիւրէն հնգով տէրութեան հարկաւոր է, տեղս պարտ է հատուցանել, եւ ժամանակ առ ժամանակ նորոգութեան ծախն. մնացին զոր ինչ լինի յիշեալ Ռէջիստրի հախուսուց ազատ եկամտաց համարիցի, եւ միշտ քրէում լինին. այժմուս յիշեալ Կոստի, Ռէջիստրի անունն կոչի Մսար Զէմու Ռէխրիս: Ինկիլիզերէն գրեով գրութիւնն այսպէս. James War Hagg. Յիշեալ հանգուցեալ Արդլմեհի ստացուածոց խտեպի եւ կտակի օրինակքն տեղւոյս ամենայնաբեկի Տէր Յովսէփ աւագ քահանայն Կոստիցն ստացեալ ուղարկել է սրբազնութեանդ: Նուաստիս փոքրիկ խումբն յոյժ խոնարհաբար սրբազանիս սուրբ աջն համբուրող են, եւ նուաստս մնամ բարձրութեանդ ամենախոնարհ հնազանդ ծառայ Գէորգ Փանոս Բարաղամեան:

1825
Թիւն 209

Ի Կաթիլթայ, նիբրան 8-ին:

Իսկ այս գրոյն մէջ յիշուած Տէր Յովսէփ աւագ քահանայն՝ հետագայ խօսքերով տուեր է նոյն Կաթիլթայի կողմէն Մասեհեան հրիտակին վրայ եղած տեղեկութիւնները.

« Եփրեմայ Կաթիլթայի վեհի մերոյ Աստուածնորի սրբազնութեամբ Քահանայապետիդ ամենայն Հայոցս Տեառնորդ մերոյ եւ սրբազնասուրբ եւ երիցս երանեալ քաջ Հովսէփապետիդ մերոյ՝ մատուցանեմ համբոյրս կարի ջերմութեանդ սիրով եւ յոյժ փափաքմամբ սուրբ գարշապարացդ:

« Ով Տէր իմ, ի 1824, մարտի ամսոյ շնորհածիր եւ որպիսեանոց գրեցեալ սուրբ օրհնութեան նամակն՝ ի 1825 փետրուարի 10-ին եկն եմս առ իմ նուաստութիւն. որ եւ իմ ընկալեալ որպէս զեղբերու ծարաւի իյաղբերէ ջուրց. որ եւ հայցեմ իյամենասարաօթ յարարէն որ իւր հայրական

իշխանութեանն հովանաւորեալ պախպանութեամբ պահեցէ գրոյնն պետական Տէրութիւնդ հովանաւորեալ պախպանութեամբ իվերայ իշխանութեան սրբոյ եւ մեծի Ամուռն մերոյ, եւ մանաւանդ իվերայ իշխանութեան բարձրագահ գաւազանիդ իսարծանս մեր եւ համայն մերազնեցիս:

« Սակս Արդլմեհի բանին կողմանէ յայտնեմ սրբազնութեանդ որ որքան կարն իմ տանէր, Թէ վաստակօք եւ Թէ խարջի ծախսագնացութեամբ յաւել քան Թէ վեց հարիւր ռուբլի խարջ եղև մինչ ի բովանդակ գրեանքս դատաստանիցն ընկալայ որպէս ներքոյ.

համար 1, Հայեվար եւ ինկիլզեվար կտակին օրինակն.

համար 2, Հայեվար եւ ինկիլզեվար ծախի գիրն.

համար 3, Բոլոր այսքան տարէն հասուպն ինկիլզեվար եւ հայեվար.

համար 4, Մեծ տունն որ ծախելայ Տէր Ստեփանոս Տէր Յարութիւնեանն ի կողմանէ նախիջեւանութեանմարանին, որ տեղին կառավարիչքն են տէր յատկացեալ հայեվար եւ ինկիլզեվար հասուպն. որպէս յայտ լիցի նոյն գրերովն, նոյն տան ու դուքաններն եկածն, որ խարջից խիս ինչ կայ եւ ամսական տան քրէնայ 115 ռուբլի, դուքաններից 100 ռուբլի, որ բովանդակն է 215 նուսերայ 5 եւ 6: Երկու կայաց թաղում գրեանք եւս մնաց նուաստիս մօտ, որ տէրութենէն հրաման եղև որ այս գրեանքն ինձ մօտ մնայ, որ յորժամ վերն ստացուածքն յանձնելոյն ժամանակին ինձ մօտ հղեալ բոլոր գրեանքն պիտի դատաստանում ներկայացնել որ բանին աւարտ լինի:

« Դարձեալ տուածս բոլոր գրեանքն ստանալէդ պիտի յանձնես տեղին վարժատան կառավարացն որ նոքա ներկայացնեն Ռուստաց կայսեր ներկայութեամբն, վկայական հաստատուն, եւ տեղն եղած Անգղիացոյ միմբոլոմու կամ բալիզ եւ կամ որ ոք երեսել ինկիլզ լինի, նոքա վկայութիւն գրեն, եւ ուղարկեն սրբազնութեանդ. որ եւ սրբազանն նոյն վկայութիւնն տեղս ուղարկելէդ բոլոր եղած գրքամն տունն եւ դուքաններն միանգամայն կստանաս, եւ տէրութիւնն կյանձնէ հրամանոց բանակատարին եւ սալիդ կստանայ իկողմանէ սրբազնութեանդ: Հայս գրութիւնս օրինաց ատենադպրի տուած խորհուրդն է որ գրեցի, եւ ո՛ր Թէ ինձէն գրեցի:

Ամենախոնարհ եւ յոյժ տրտմազգեստեալ նուաստ ծառայ Տէր Յովսէփ Ստեփանեան:

Ի Կաթիլթայ, 10 ապրիլի 1825:

Այս ամենայն գրութեանքները հանգուցեալ ներսէս Կաթիլթայի կողմէն քովն են եղեր 1828-ին, օգոստոսի 28-ին, ու անոնց օրինակները թողեր է ինախիջեւան այս կամ այսպիսի խօսքերով վաւերացնելով. « Համեմատ հեղինակին օրինակեցաւ յամի 1828, օգոստոսի 28, « ինախիջեւան քաղաքի, որոյ խոն եղեալ « ընդ իս՝ մնաց դարձեալ առ իս. ոյր վասն « յաղագս հարազատութեան այսմ օրինակի « ստորագրեմ Արքեպիսկոպոս Հայոց Վրաստանու ներսէս: »

Կերեւի որ նոյն տարին, այսինքն 1828-ին, ներսէս Կաթիլթայի սկսեր է նամակներ գրել այս Հնդկաստանի փողերուն համար Կաթիլթայի աղջայնոց, եւ պատասխաններ ընդունել է. բայց մեք այն թղթերը ամբողջ չունինք: Այնուհետեւ մինչեւ մօտ տարիներս անգործ մնացեր է Մասեհեան հրիտակին խնդիրը: Իսկ թէ այժմ ինչ կերպով նորէն սկսաւ, եւ այժմ ինչ վիճակի մէջ է, յաջորդ յօդուածով կտեսնուի: